



# basic education

Department:  
Basic Education  
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

## NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2016

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na 13 wa tipheji.

**PHEJI RA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXO:**

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:  
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)  
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)  
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (30)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Khwatihata emakumu ka XIYENGE XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila ra swivutiso.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:  
XIYENGE XA A: 50 wa timinete  
XIYENGE XA B: 30 wa timinete  
XIYENGE XA C: 40 wa timinete
9. Tsala swi saseka no vonaka.

**XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO****XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u languta na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

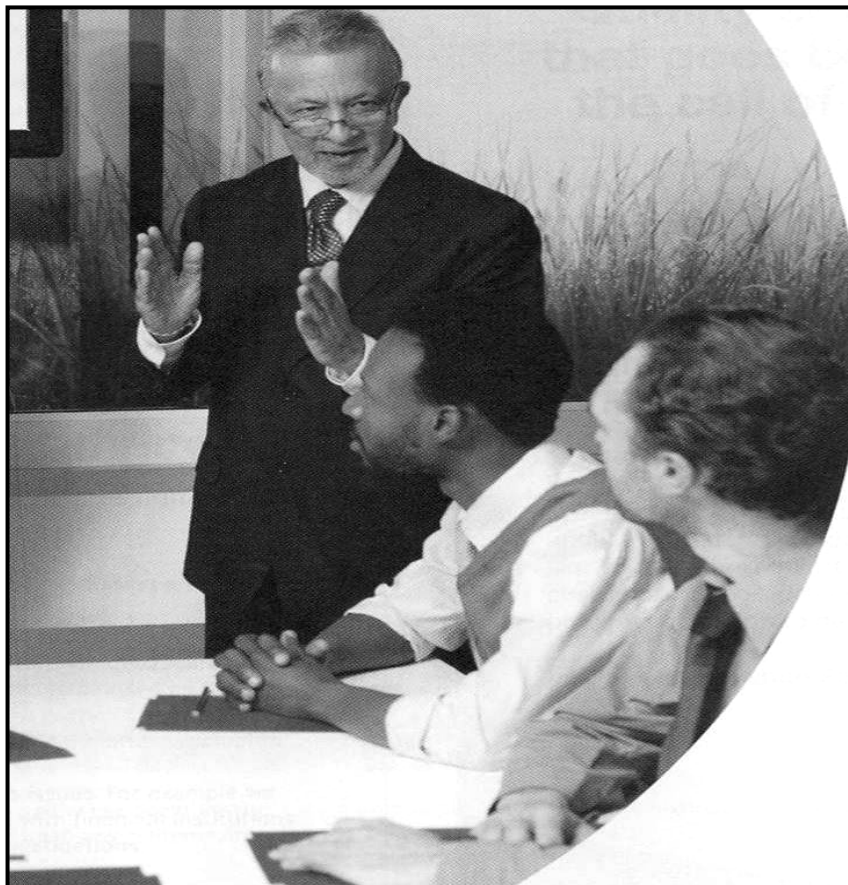
**XITSHURIWA XA A****MANDLAKULOVA**

- 1 Xalamuka Xisunghele a ku ri xixurhani xa ndhuma swinene emugageni wa ka Mabarhule. A a tihlengeleterile swa le mandleni hi ku tirha hi ndlela yo tshembeka no tinyiketela swinene eka mulungu wa yena *Baas Magic* le Rustenburg. Xalamuka u tirherile Magic vusiku na nhlikanhi lero mulungu a kala a n'wi veka mulanguteri wa tinhundzu hinkwato ta yena. Magic u lo kala a tlhelela kwale Nghilandi laha a huma kona, a nga kalangi a vilela hi nchumu na wun'we hi tirhelo ra Xalamuka. Loko Magic a famba u tshembisile Xalamuka leswaku u ta kuma hafu ya vun'wini bya feme loko ku nghena valungu lavantshwa lava a va xavile feme. Vun'wini lebyi a a byi xaviwile hi yena mulungu hi byakwe yi ri ndlela yo n'wi khensa eka tirhelo ra yena.
- 2 Leswi Xalamuka a a ri wanuna wo tshembeka, valungu lavantshwa na vona a va kalangi va va na xisololo eka mintirho yakwe. U lo kala a khalabya a ha ri kwale femeni leyi. Tanihileswi a a ri na vun'wini efemeni ku huma ka yena a swo vula ntsena leswaku a nga ha vi kona eka mafambiselo ya siku na siku ya feme kambe a ha dya mihandzu ya mavoko ya yena. U tlhelerile eka Mabarhule a ri wanuna wa swa yena. Muti wa yena na wona a wu vonaka leswaku hi le mutini.
- 3 Xibatsheke, ku vile yena wanuna wo sungula ku titshuneta eka Xalamuka ku va munghana wa yena. Vanhu vo tala va swi sorile kambe a ku nga ri na lexi a va ta xi endla. Hi rin'wana ra masiku loko va tidzumberile va ri karhi va tidyela mavele, Xibatsheke u byerile Xalamuka leswaku ku na n'anga yin'wana leyi a yi kota ku endla leswaku loko munhu a ri na mali valoyi va nga koti ku yi teka hi swa vusiku swa vona naswona yi tshama yi ri karhi yi tala hambu munhu o yi tirhisa ka njhani.
- 4 Byi rhwalanile byi ya ba etikweni ra le Maviligwe laha a ku vuriwa leswaku n'anga leyi yi kumeka kona. Leswi Xalamuka a nga ri munhu wa rin'angan'anga, a yo na yi xa hi ta matirhelo na maendlelo ya tin'anga. Loyi a ri mudzabi wa kona a ku ri ye Xibatsheke loyi a a vula leswaku yena i mufambi wa khale wa tin'anga. Xibatsheke na Xibavaverengi lowa n'anga, a va tikomba va tivana leswi hetisekeke. Xalamuka u byeriwile leswaku tinhlolo ti vona valungu va ri karhi va tlhelela entsungeni. Vatirhi hinkwavo a va ri ku rileni hikokwalaho ka leswi valungu va nga tsutsuma na timali ta vona. Na yena Xalamuka a a ri un'wana wa lava a va rila.

- 5 Xibavaverengi u vurile leswaku Xalamuka a a fanele ku landza timali ta yena leswaku ti ta phahliwa no biyeleriwa leswaku valungu va nga dyi ehansi na tona. Ku suka en'angeni Xalamuka u bile mandla eka Xibatsheke a vuyelela. A vula leswaku loko a ku nga ri yena a ta lova mavungu na ngoti. Hakunene Xalamuka u khandziyile a ya ba kwale Rustenburg. Valungu va fikile va hlamala ku twa leswaku vona va lava ku hlanula swirhendze na timali ta feme ku katsa na ya Xalamuka. Hambiswiritano valungu va vitanile magqweta ya feme na ya Xalamuka ku ta n'wi xavisela xiphemu xa yena ku ya hi ku rhandza kakwe, a ta titekela mali ya yena a huma hi byebyi. U humesile na leyi a yi vekisile ebangini a hoxa ebegeni ya yena a kongoma ekaya.
- 6 Loko va tlhelerile le n'angeni, Xibavaverengi u vurile leswaku Xalamuka a pambula malinyana a ya xava nyimpfu na huku yo basa swo ta phahla hi swona. Leyo tala yi sala kwale n'angeni. Hi ku copeta ka tihlo a va vuyile na swona. Muphahlo wu endliwile. Va rhwala bege ya vona va tifambela. A va lerisiwile ku fika va yi veka masiku manharhu va nga si yi pfula. Hi siku ra vunharhu Xalamuka u humesile bege ya yena a yi pfula. Vamuti va hlamarile ngopfu ku vona Xalamuka a wa hi xikosi. Loko a ya phaphama a nga ha kalangi a hlamusela munhu. A swi ri erivaleni hikuva bege leyi a va yi tiva yi ri na mali a yi tsandzeka no hefemula hi maphepha.
- 7 Xalamuka loko a pfuka u kongomile eka Xibatsheke laha nsati wa Xibatsheke a nga vula leswaku yena u tiva va fambile swin'we. U vule na leswaku himpfhuka va suka masiku manharhu lama hundzeke a nga se n'wi vona. Xalamuka u tsutsumerile le n'angeni ya yena le Maviligwe. Nakona vo fika va hlaya ta ku munhu yeloye vona va na masiku manharhu va nga se n'wi vona. Va hlamarile ngopfu ku twa leswaku i n'anga hikuva vona a va tiva a ri murisi wa tihomu ta vona wo ta hi le Zimbabwe. Xalamuka o nato ntsee!

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

**NA**

**XITSHURIWA XA B**

[Xifaniso lexi xi huma eka magazini ya *Entrepreneur* ya Khotavuxika 2015]

**SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A**

- 1.1 Tsavula ntila eka ndzimana ya vumbirhi lowu kombisaka leswaku Xalamuka a a ri na mali yo tala loko a ya eku wiseni ekaya. (1)
- 1.2 Nyika nhlamuselo ya nhlokomhaka leyi nyikiweke xitshuriwa lexi. (2)
- 1.3 Hi tihi timhaka TIMBIRHI leti endleke leswaku Xalamuka a tshemba xitsundzuxo xa munghana wa yena Xibatsheke laha a nga kala a ya kutsula mali ya yena hinkwayo efemeni ya *Baas Magic*? (2)
- 1.4 Xalamuka a a nwa byalwa.
- Vula u ku HI SWONA kumbe A HI SWONA kutani u seketela nhlamulo ya wena hi ku tshaha eka xitshuriwa. (2)
- 1.5 Nyika nhlamuselo ya leswi landzelaka ku ya hilaha swi tirhisiweke hakona eka xitshuriwa lexi.
- 'va nga dyi ehansi' (2)

- 1.6 Hikokwalaho ka yini *Baas Magic* a tshembisile Xalamuka hafu ya vun'wini bya feme ya yena loko ku nghena valungu lavantshwa? (2)
- 1.7 Kombisa mhakankulu leyi mutsari wa xitshuriwa lexi a lavaka ku yi lemukisa vaamukeri va mahungu. (2)
- 1.8 Vito ra Xibavaverengi ri fambelana na xitshuriwa lexi hi ndlela yihi? Hlamusela. (2)
- 1.9 I yini lexi endleke leswaku Xalamuka a tikuma a kanganyisiwile hi ku olova hi Xibavaverengi na Xibatsheke laha a nga kala a ya kutsula xuma xa yena efemeni ya *Baas Magic*? (2)
- 1.10 U ehleketa leswaku ku nga va ku ri yini lexi endleke leswaku vanhu va tsandzeka ku lemukisa Xalamuka hi xinghana xa yena na Xibatsheke xi nga si ya ekule? (2)
- 1.11 Ku va Xibatsheke a titshunetile eka Xalamuka leswaku a va munghana wa yena swi ku kombisa vutlhari bya yena hi ndlela yihi? Hlawula nhlamuselo YIN'WE leyi nga riki yona eka leti nga laha hansi.
- A U n'wi hlohloterile ku va va famba va ya sirhelela mali en'angeni.  
B U kunguhatile leswaku Xibavaverengi a tiendla n'anga.  
C U balekile na n'anga Xibavaverengi.  
D U swi kotile ku n'wi khorwisa leswaku Xibavaverengi u tiva ntirho wa yena. (1)
- 1.12 Loko u ehleketa kahle, Xibatsheke a nga va a helerile kwihi tanihileswi a nga nyamalala? (2)
- 1.13 Mhaka leyi Xibatsheke a yi endleleke Xalamuka ya humelela eka vutomi bya masiku hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

**SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B**

- 1.14 Andlala vonelo ra wena hi vuenti ehenhla ka leswi swi nga va ka swi humelela eka xitshuriwa xa B. (2)

**SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B**

- 1.15 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka hungu ra xitshuriwa xa A na xa B. (2)
- 1.16 Kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xa B. (2)

**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

**XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA****XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka lexi nge: 'Hlayela ku humelela' kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo lowu wu kombisaka tindlela leti Zama Nkosi a talaka ku hlohlotela vadyondzi ku ti tirhisa ku ta kota ku humelela eswikambelweni swa vona.

**LEMUKA:** U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

- Komisa hungu leri vulavulaka hi 'tindlela leti Zama Nkosi a talaka ku hlohlotela vadyondzi ku ti tirhisa ku kota ku humelela eswikambelweni swa vona' hi marito lama nga hundziki 90 u kombisa tindlela leti.
- Tirhisa swivulwa leswi heheleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
- U languteriwa ku tsala nkomiso/nkatsakanyo wa wena hi ndlela ya ndzimana kambe u katsa timhakankulu ta nkombo (7).
- A wu fanelangi ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.
- Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso/nkatsakanyo wa wena.

**XITSHURIWA XA C****HLAYELA KU HUMELELA**

Ku humelela exikambelweni xin'wana na xin'wana swi koxa ku tirha hi matimba swinene. Ku hava ndlela leyi nga olova yo pasa xikambelo ku tlula ku tirhisa ndlela leyi yi nga ta ku siya u nga karhalangi naswona u ri hava ntshikelelo loko u heta ku tsala xikambelo xa wena. Zama Nkosi u tala ku hlohlotela vadyondzi ku tirhisa tin'wana ta tindlela leti landzelaka ku kota ku humelela eswikambelweni swa vona. Ku wisa ku hlaya nkarhinyana lowu nga va ka kwalomu ka nhungu ku ya fika eka khume ra timinete hi ku endla vutiolori byo vevuka, swi pfuna ku wisisa miehleketo ya wena.

Ku kuma ndhawu leyi nga pfuleka ya le handle laha ku baka moya wo tenga swi pfuna leswaku munhu a nga khomiwi hi vurhongo naswona a nga kanganyisiwi hi pongo. Mati ya endla leswaku miri wa munhu wu phyuphya, ya tlhela ya pfuneta ku engetela mphakelo wa moya wo tenga engatini leswi engetelaka tirhelo ra byongo ku kota ku hlayisa timhaka kumbe mahungu leswaku ya tshama nkarhi wo leha enhlokweni. Hikokwalaho ku hlaya u hoxile milenge ematini yo titimela naswona swa pfuna swinene.

Ku tiendlela nongonoko wa marito lawa ya sungulaka timhakakulu ta leswi munhu a bohekaka ku nghena exikambelweni a ri karhi a swi tiva. Van'wana va tirhisa mavito ya vanhu lava va va rhandzaka, kasi van'wana va tirhisa tinsimu ta vona ta le mbilwini. Ku va u hlaya u yingiserile vunanga bya wena bya xirhandzwa i ndlela yo tshembeka ku tsundzuka leswi u swi hlayeke. Loko u tsundzuka risimu ra wena u tsundzuka hinkwaswo leswi a wu swi endla loko ku tlanga risimu rero. Ku hlayela eka ndhawu yo kufumela i ku tivitanela vurhongo.

Hikokwalaho ndlela ya kahle i ku hlayela eka ndhawu leyi nga na xitimula moya. Leyi ndlela yi nga tirha ntsena loko u ri na xona. Ndlela yo hetelela i ku hundzuluxela leswi u swi hlayaka eka ririmi ra manana. Hindlela leyi swi ta ku ovela ku swi mandzela na ku swi tsundzuka hikuva swin'wana swi ta va swi ku tikerile ku swi hundzuluxa leswi nga ta endla leswaku u swi tsundzuka hi ku olova.

[Xi hundzuluxeriwile ku suka eka atikili ya magazini ya *Cosmopolitan* ya Hukuri 2014]

**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10**



**XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI****XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka.

**XITSHURIWA XA D**

**MPHYUPHYO WA LE MBILWINI  
TANIHI NYOXI**

**JOHANNESBURG BOTANICAL GARDENS**



[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya [www.botanical-garden.com](http://www.botanical-garden.com)]

U nga nanayili bya rimpfani u rhwale minkarhalo hinkwayo ya le moyeni wa wena. Mundzuku i mundzuku. U nge tshuki u n'wi fikelerile. Yi kona ndhawu ya lavo fana na wena laha ku hungaka moya wo nuhwela na ku tsokombela ka swiluva. Laha tinyoxi ti hundzukeke tinsini na swilombe swo chachamela hi ntsako wo tswonga mati ya swiluva. Titwi ku ri wena nyoxi. Hatlisa u hi endzela e*Johannesburg Botanical Gardens* u nga si etlela esangwini hi ntshikelelo wa le hansa wa ngati. Tiphini hi ku famba hi milenge u tiolola u rhurile kumbe u dlodla kunene emindzhutini leyo tititii!

[Riqingho: 011 395 5553. [www.botanical-garden.com](http://www.botanical-garden.com)]

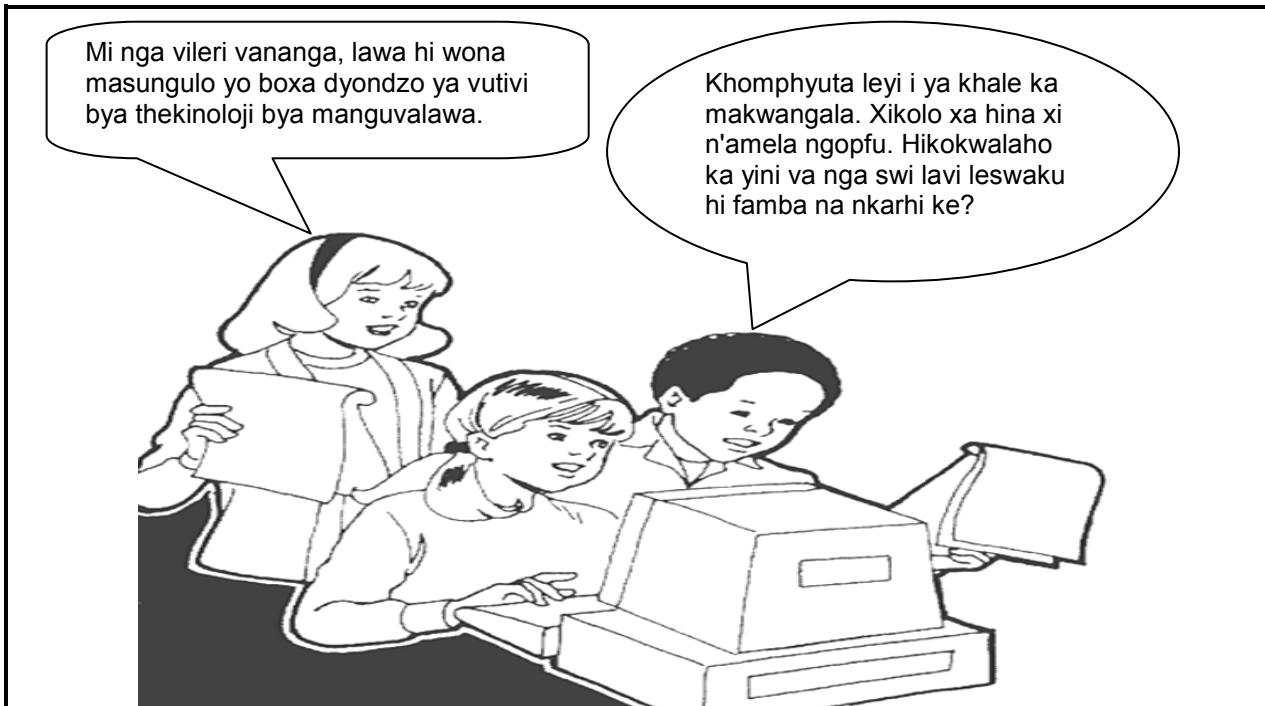
**SWIVUTISO: XITSHURIWA XA D**

- 3.1 Hi wihi nkoka wa ku va ku tirhisiwile tifonto ta tisayizi to hambanahambana eka xinavetiso lexi? (1)
- 3.2 Kombisa leswi u twisisaka swona hi khepixini leyi mutsari a yi tirhiseke eka xinavetiso lexi. (2)
- 3.3 U twisisa yini hi xihlambanyiso lexi nge: 'U nga nanayili bya rimpfana' lexi nga eka ntila wo sungula eka xinavetiso lexi? (1)
- 3.4 Kombisa vumunhuhati lebyi munavetisi a byi tirhiseke eka xinavetiso lexi ku onga vaamukeri va mahungu eka xivulwa lexi nge:  
Laha tinyoxi ti hundzukeke tinsini na swilombe swo chachamela hi ntsako wo tswonga mati ya swiluva. (2)
- 3.5 Tshaha xivulwa lexi kombisaka ririmi ro khorwisa no onga eka xinavetiso lexi. (1)
- 3.6 Marito lawa ya nge: 'Mundzuku i mundzuku.' ya na nsusumeto wihi eka muhlayi wa xitshuriwa lexi hi ku ya hi swiluva leswi swi ndhundhuzeriwaka? (2)
- 3.7 Andlala miehleketo ya wena ehenhla ka hungu leri xifaniso lexi nga eka xinavetiso xi kombisaka rona. (1)

**[10]**

**XIVUTISO XA 4**

Xiya khathuni leyi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

**XITSHURIWA XA E: KHATHUNI**

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya *Art Explosion*]

**SWIVUTISO: XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Xana xivutiso xa mudyondzi eka khathuni leyi nga laha henhla i xa thekiniki ya muxaka wihi wa nsusumeto? (1)
- 4.2 Hikokwalaho ka yini vadyondzi lava va languteka va ntshuxekile loko va langutile khomphyuta leyi? (1)
- 4.3 Tirhisa marito lawa ya dzwihatiweke exivulweni lexi nga laha hansi exivulweni xa wena n'wini ku komba leswaku u twisisa leswi ya vulaka swona.  
'Khomphyuta leyi i ya **khale ka makwangala**' (1)
- 4.4 U vona swi fanerile leswaku vadyondzi va tirhisa khomphyuta eka tidyondzo tin'wana ta vona ta xikolo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.5 Xana u twisisa yini hi xivulavulelo lexi dzwihatiweke eka xivulwa lexi nge: 'lawa hi wona masungulo ya **ku boxa dyondzo** ya vutivi bya thekinoloji bya manguvalawa'? (2)

- 4.6 Hlawula nhlamulo leyi nga nhlamuselo ya xivulwa lexi nga laha hansi eka leti longoloxiweke:

Xikolo xa hina xi n'amela ngopfu.

- A Ku tsona vanhu lava nga na swo tala.
- B Ku nyika lava kombelaka.
- C Ku kala u nga nyikeli hi ku olova.
- D Ku fumbela munhu swilo swo tala.

(1)

- 4.7 Hi wihi ntikelo wa marito lawa ya vuriweke hi manana loyi a nga le ku pfuneni ka vadyondzi eka khathuni leyi?

(2)  
[10]

### XIVUTISO XA 5

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

### XITSHURIWA XA F: PROSI

#### XI WUNDLE XI TA KU WUNDLAVU

- 1 Lembe rin'wana va ndyangu wa ka Mapeni a va tekile rendzo ro ya
- 2 eSwaziland. Hi ku copeta ka tihlo va tikumile va langutanile na nongonoko wa
- 3 mimovha leyi a yi lo thwililili, yi yimisiwile hi maphorisa ya le magondzweni
- 4 exikarhi ka gondzo. Tatana Mapeni u ringetile hi matimba ya yena hinkwawo
- 5 ku yimisa movha kambe swi tsandza hikuva movha **a wo va xihuhuri xinene.**
- 6 A ku ri hava lexi a ta xi endla ku papalata **khombo leri a ri lo n'wi honoo!**
- 7 Movha wu tlumbile **mimovha** yimbirhi wu nga se huma egondzweni wu ya
- 8 nghena eriweni, **mangadyana a tinamulela rihanti** eka Mapeni na nghamu.
- 9 Khanyisa, n'wana wa vona wa tuva u pfukile a ri exibedhlele laha a nga
- 10 tshama tin'hweti tinharhu a ha tshunguriwa milenge leyi a yi lo pftlo, hi le
- 11 xikarhi. Ndyangu wa Mapeni a wu ri na **manyunyu**, hikokwalaho maxaka a
- 12 ma pfumelangi ku teka Khanyisa ma **tshama** na yena loko a humile
- 13 exibedhlele. Mufundhisi Manganyi na nghamu va n'wi tekile va n'wi hlayisa no
- 14 n'wi komba rirhandzu. U pasile giredi ya khumembirhi hi tinyeleti eka
- 15 tidyondzo to hambana-hambana kutani a ya dyondzela vudokodela
- 16 eyunivhesithi ya *Witwatersrand*. Loko a sungula ku tirha u xaverile Mufundhisi
- 17 movha wa manyunyu wa *Mercedes Benz*.

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

### SWIVUTISO: XITSHURIWA XA F

- 5.1 Kombisa ntirho wa xiaki mi- eka rito **mimovha** leri nga laha hansi.

Movha wu tlumbile **mimovha** yimbirhi wu nga se huma egondzweni wu ya nghena eriweni, ...

(1)

- 5.2 Xiya xivulwa lexi landzelaka: 'A ku ri hava lexi a ta xi endla ku papalata khombo leri a ri lo n'wi honoo!'  
Hlamusela matirihiselo ya ririmi hi mutsari loko a ku: 'khombo leri a ri lo n'wi honoo!' eka xivulwa lexi nga laha henhla. (2)
- 5.3 Mavulavulelo lawa ya nge: 'mangadyana a tinamulela rihanti' u nga ya tirhisa loko ku humelerile yini? (2)
- 5.4 Loko mutsari a ku: 'Ndyangu wa Mapeni a wu ri na manyunyu' u vula yini? (1)
- 5.5 Titumbuluxele xivulwa hi rito 'tshama' eka xivulwa lexi nga laha hansi ku humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi.  
Tanihileswi ndyangu wa Mapeni a wu ri na manyunyu, ku hava xaka leri a ri tiyimiserile ku teka Khanyisa ri **tshama** na yena. (2)
- 5.6 Hi kwihi ku hambana loku nga kona eka marito 'xihuhuri' na 'xidzedze' eka swivulwa leswi nga laha hansi.  
Movha lowu a wu chayela hi tatana Mapeni, a wo va **xihuhuri** xinene.  
Movha lowu a wu chayela hi tatana Mapeni, a wo va **xidzedze** xinene. (2)
- [10]**
- NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30**  
**NTSENGO HINKWAWO: 70**